

LIETUVIŲ LITERATŪRINĖS KALBOS SUDURTINIŲ BŪDVA RDŽIŲ STRUKTŪRINIAI-SEMANTINIAI TIPAI (REMIANTIS XVI—XVIII a. RAŠTŲ MEDZIAGA)

V. DROTVINAS

XVI—XVIII a. lietuviškų raštų sudurtinių būdvardžių daryba nėra iki šiol specialiai nagrinėta. Kadangi sudurtiniai būdvardžiai senuosiuose raštuose ir dabartinėje lietuvių kalboje yra vienas produktyvesnių būdvardžių darybos būdų, tai jų ištyrimas svarbus ir lietuvių kalbos istorijai, ir naujų darinių vertinimui. Norėdami išsiaiškinti dabartinės lietuvių kalbos sudurtinių būdvardžių darybos dėsnius bei polinkius, privalome remtis ne tik gyvosios kalbos faktais, bet ir senųjų mūsų raštų duomenimis. Pastarojo meto darbai apie lietuvių kalbos būdvardžius, pvz., A. Valeckienės¹, yra naudingi ir mūsų nagrinėjamojo laikotarpio sudurtinių būdvardžių struktūrinei-semantinei analizei. Čia autorė, kad ir specialiu — vartojimo — reikalu, įvesdama skyrių „Sudurtiniai būdvardžiai“ (279—286 psl.), aptaria jų darybą ir smulkiau nusako atskirų tipų leksinės reikšmės, kurios didele dalimi yra paveldėtos iš XVI—XVIII a. lietuvių kalbos.

Siame straipsnyje bus bandoma nagrinėti keletą XVI—XVIII a. lietuviškų raštų sudurtinių būdvardžių darybos klausimų. Straipsnio tikslas yra struktūrinės-semantinės analizės būdu nustatyti dažniausiai vartojamus sudurtinių būdvardžių tipus, išryškinti jų struktūros to meto polinkius, nustatyti sudurtinių būdvardžių reikšmės. Nustačius, kurios kalbos dalys eina minėto laikotarpio sudurtinių būdvardžių sandais (dėmenimis, sudaromosiomis dalimis), paaiškėja ir kiti detalesni būdvardžių sandūros klausimai. Pavyzdžiui, nuo to, kas eina pirmuoju sudurtinio būdvardžio sandu, priklauso ir sandų jungimo, jungiamojo balsio kilmės klausimai. Išsiaiškinus, kaip dažnai kuri kalbos dalis eina sudurtinio būdvardžio sandais, galima susidaryti vaizdą apie sudurtinių būdvardžių darybos tipų XVI—XVIII a. lietuviškuose raštuose įvairumą ir jų produktyvumą. Iš viso, nagrinėjamojo laikotarpio būdvardžių darybos palyginimas su dabartinės lietuvių kalbos sudurtinių būdvardžių darybos tendencijomis gali labai praversti, tiriant istorinę lietuvių kalbos darybos raidą.

¹ Žr. A. Valeckienė, Dabartinės lietuvių kalbos įvardžiuotinių būdvardžių vartojimas. — LTSR MA, Literatūra ir kalba, t. II, Vilnius, 1957.

Sudurtiniais būdvardžiais, kaip ir, apskritai, sudurtiniais lietuvių kalbos žodžiais, vadinami dviejų sintaksiškai ir semantiškai susijusių savarankiškų žodžių (arba šaknų) dariniai, kurių sandai jungiami betarpiškai arba su jungiamaisiais balsiais ir kurie atlieka vieno žodžio — būdvardžio — funkcijas².

Pradžioje turime išsiaiškinti, kuo remiantis atrinkta tyrinėjimo medžiaga, t. y. kurie sandaros būdu sudaryti XVI—XVIII a. lietuviškų raštų žodžiai praktiškai laikytini būdvardžiais. Šis klausimas keliamas dėl to, kad sudurtiniai, kaip ir kitokios darybos, būdvardžiai yra veikiami daiktavardėjimo, arba substancyvizacijos, proceso, t. y. linksta pereiti į daiktavardžius. Dauguma sudurtinių būdvardžių daiktavardėja gana dažnai. Galime skirti du daiktavardėjimo laipsnius: 1) kai sudurtinis būdvardis vartojamas lygiagrečiai ir būdvardiškai, ir daiktavardiškai (**baltaodis**, -ė 1. esantis su balta oda, haltaodis žmogus, 2. *spec.* baltosios rasės žmogus, **baltarankis**, -ė 1. su baltomis rankomis, 2. *menk.* kas nedirba, vengia fizinio darbo, **šimtakojis**, -ė 1. su šimtu kojų, 2. *šimtakojis zool.* vabalas su daug kojų (*Julus fallax*)); ir 2) kai vartojamas tik sudaiktavardėjęs sudurtinis būdvardis (dažniausiai eina terminu): **baltalksnis bot.** tokia alksnių atmaina (*Alnus incana*), **balteglė bot.** tokia spygliuočių medžių rūšis (*Abies alba*), **baltgalvė bot.** laukų ramunė (*Chrysanthemum leucanthemum*), **baltligė med.** blyškė, chlorozė ir kt. Taip iš sudurtinių būdvardžių yra atsiradusios ir dabartinės mūsų pavardės: **Baltakis**, **Didžiariekis**, **Juodpalis**, **Zaliaduonis** ir kt. Atskirti sudurtinį būdvardį nuo daiktavardžio nagrinėjamojo meto raštuose paprastai galima 1) iš jo būdvardiškumo kitose kalbose, pvz., **abiszalis** lenk. obojętny, lot. aniceps, itis Di 200, **gieranoris** lenk. chętny, lot. benevolus Di 25, **raudonszirmis** vok. rothschimmel R II 295; 2) iš atitinkamos gramatinės pažymos, pvz., **dwilinkas**, **ka** adj. R I 28, **pusgywis**, **pusgywe** adj. R II 188, Mi II 250; 3) iš būdvardžiams įprastų priesagų vartojimo, pvz., **mielaszirdingas** PS II 199, **pirmagimtinis** PS II 131 ir kt.

Žinoma, šių bruožų ne visuomet pakanka visiems konkreitiems būdvardiško ar daiktavardiško žodžio vartojimo atvejams išsiaiškinti. Todėl čia didelės svarbos turi kontekstas, parodantis žodžio vienkartinę reikšmę, jos priklausymą nuo viso sakinio. Vis dėlto galime pasakyti, kad sudurtinis būdvardis yra pirmesnis darinys, o jo daiktavardėjimas — tolesnis procesas³.

Būdingas sudurtinių žodžių bruožas — vienu žodžiu išreikšti sudėtingą mintį. Šis bruožas plačiai naudojamas, sukuriant pačią įvairiausią leksiką, ir atsispindi, be kitų kalbos dalių, ir nagrinėjamojo meto lietuviškų raštų būdvardžių daryboje. Sudurtinių būdvardžių XVI—XVIII a.

² Plačiau dėl sudurtinių žodžių apibrėžimo žr. В. П. Григорьев, Несколько замечаний к дискуссии. — Научные доклады высшей школы, филологические науки, 1959, № 2, стр. 220.

³ Plačiau žr. A. Valeckienė, min. darb. p. 239 ir kt. Dėl daiktavardėjimo tendencijos plg. V. Urbutis, Dabartinės lietuvių kalbos sudurtinių daiktavardžių daryba. — Dabartinė lietuvių kalba, Vilnius, 1961, p. 84.

lietuviškuose raštuose vartojama gerokai mažiau, negu sudurtinių daiktavardžių, tačiau kur kas daugiau, negu kitų sudurtinių žodžių (prieveiksmių, veiksmažodžių). Iš įvairių kalbos dalių, vienaip ar kitaip derinamų, jungiamų sudurtiniame žodyje, galima išskirti tam tikrus struktūrinius-reikšminius būdvardžių tipus, kurių pavyzdžiu vėl sudaromi nauji žodžiai. Nagrinėjamojo meto šaltinių⁴ sudurtinius būdvardžius galime suskirstyti į 15 sandūros tipų, ryškiai skiriančius tiek sandais, tiek ir vartojimo produktyvumu. Juos galime dar grupuoti pagal antrąjį sandą. Daugumos tipų antrasis sandas yra daiktavardis, kitų — veiksmažodis, būdvardis, skaitvardis. Kai antrasis sudurtinio būdvardžio sandas yra daiktavardis, jį pažymi, sukonkretina pirmajame sande esantys: a) būdvardis (**bałtnugaris** B 257₂₈); b) skaitvardis (**dwiszakas, ka** Mi I 56); c) veiksmažodis arba veiksmažodinės kilmės lytis (**paputzande** wiszta R I 100); d) daiktavardis (**oszkakois** lenk. kozionogi, lot. capripes, pedis Di 110); e) įvardis (**abirankis** B 876₃₀); f) prieveiksmis (**daugakiey** nom. pl. PS I 81₁₆). Kai antruoju sandu eina veiksmažodis arba veiksmažodinė lytis, jį apibrėžia pirmajame sande: a) būdvardis (**piktabilis** DP 84₂₄); b) daiktavardis (juos pikti žmones **weydamayniay...** Sum 214); c) skaitvardis (**wienagimis** PS I 101₂₂); d) prieveiksmis (**daugkalbis** vnt pikto PS II 74₆); e) įvardis (**sawredus, sawredi, sawredu** R II 111). Kai antrasis sudurtinio būdvardžio sandas yra būdvardis, jį pažymi pirmojo sando: a) būdvardis (**bałtamargis** Di 11); b) prieveiksmis (**pusgirtis, -tė** R II 357); c) skaitvardis (**dwiasinis** B 630₂₀, **pirmamzinaii** vzgimima acc. sing. DP 42₃₁). Pagaliau pirmąjį skaitvardinį sandą apibrėžia antrojo sando skaitvardis (**triwienas** St I 480).

Paprastai sudurtinio žodžio reikšmė priklauso visų pirma nuo tų kalbos dalių, kurios eina jo sandais. Toji reikšmė yra viso sudurtinio žodžio, kaip kokybiškai naujo dviejų savarankiškų žodžių darinio, leksinis-semantinis turinys. Tačiau neretai sudurtiniame žodyje (ypač tai pastebima daiktavardžiuose), tebejaučiamos ir atskirų sandų reikšmės⁵. Nagrinėjamojo laikotarpio sudurtinių būdvardžių darybinės ir leksinės reikšmės skirtumo paprastai negalima įžvelgti. Pagal sintaksinę sandų tarpusavio priklausomybę XVI—XVIII a., kaip ir dabartinės lietuvių kalbos, sudurtiniai būdvardžiai yra determinatyviniai. Juose vienas sudurtinio būdvardžio sandas (paprastai pirmasis) pažymi, apibrėžia antrąjį. Tai aiškiai matyti iš tokių darinių, kurių sandų sintaksinis santykis yra toks pat, kaip pažyminio ir pažymimojo žodžio. Pavyzdžiui, sudurtinio būdvardžio **bałtakojis** pirmasis sandas suprantamas kaip žmogaus kūno dalies — kojų — ypatybės (šiuo atveju spalvos) žymėjimo žodis, o ant- rasis sandas parodo, kam taikoma pirmuoju sandu reiškiamą ypatybę. Viso sudurtinio būdvardžio reikšmė ir yra toks specifinis bruožas, kurį nusako sandų leksinės reikšmės junginys: **bałtakojis** reiškia į akis krintančią išorinę ypatybę, žmogaus, gyvulio ar paūšų skiriamąjį požymį.

⁴ Zr. faktinės medžiagos šaltinių sąrašą (santrumpos).

⁵ Sudurtinių daiktavardžių darybinė reikšmė ne visuomet sutampa su jų leksine reikšme, žr. V. *Urbutis*, min. straipsnis, p. 67.

Iš čia matome dvejopą sudurtinių būdvardžių reikšmės konkretizavimą: vienąsyk pirmasis sandas konkretizuoja antrąjį, o galutinis sudurtinio žodžio konkretizavimas vyksta kontekste.

Toliau straipsnyje ir bus apžvelgiami sudurtinių būdvardžių darybos tipai ir kartu aptariama atskirų tipų leksinė reikšmė. Minėtos struktūros sudurtiniai būdvardžiai pateikiami, pradedant nuo produktyviausių, tipiskiausių XVI—XVIII a. lietuviškų raštų darinių ir baigiant visiškai retais, netipingais. Pačių pavyzdžių nurodoma kiek galint daugiau, ypač tokių, kurių darybos ir reikšmės polinkiai aiškūs, tik tų pačių pavyzdžių nekartojama, kalbant apie sandų jungimą. Bandoma panagrinėti ir vienokias ar kitokias išimtis sudarančius būdvardžius, liečiami ir kiti sudurtinių būdvardžių darybos dalykai.

Dariniai iš būdvardžio ir daiktavardžio

Tai pats produktyviausias sudurtinių būdvardžių tipas nagrinėjamojo laikotarpio raštuose. Nurodytos sudėties būdvardžiai išreiškia įvairių daiktų, asmenų, reiškinių požymius, jų kokybę, ypatybę. Čia turime determinatyvinius sudurtinius būdvardžius, kurių pirmasis, būdvardinis sandas nusako, apibrėžia antruoju, daiktavardiniu sandu išreikšto daikto požymius, taigi, iš būdvardžio ir daiktavardžio sudaryti sudurtiniai būdvardžiai, kaip savarankiškas darinys, nusako jais žymimo daikto kokybę, ypatybę ir pan.

Aptariamojo tipo sudurtinių būdvardžių reikšmė yra gana plati. XVI—XVIII a. lietuviškuose raštuose šio tipo sudurtiniai būdvardžiai nurodo: a) išorinius daikto, dažniausiai žmogaus, gyvulio, paukščio kūno dalies, rečiau kurios nors augalo dalies požymius, ypatumus — apimtį, dydį, pavidalą, spalvą: **baltiuapis** lenk. białą iupą noszący, lot. albus Di 11; **baltakois**; **baltarubis** Di 11, **baltanugaris** B 957₂₈, **baltanugare** B 826₃₃; **baltžande** vok. ein Huhn mit einem weissen Kopf Mi I 19, 338; **baskojis** B 188₂₃; **buknosis**, **buknose** Mi 436; **didburnis**; **didlupis**, **didlupe** R II 420, Mi II 321; **didnosis** B 607₆, **didnosis** B 940₆; **didpilwis** Do 227, **didpilwis**, **didpilwe** Mi I, 52; **didzubis**, **didzube** R II 240, Mi II 321; **didžiagalvis** lenk. głowacz, wielkogłowy, lot. capito, onis Di 60; **didžianosis** Di 195; **didžiaturtis** DP 340₄₈ „kas turi didelį turtą“; **drutgalwis** Mi I 71; **garbanotgalwis** B 812₂₂; **ilgakojis** R II 237; **ilgaplaukis** B 842₅₃; **ilgarankowe** sermega B 1020₂₄; **kraywakis** Di 158, Di 19, 325; **kraywanosis** lenk. krzywonosy Di 119, 194; **kraywasnukis** pauksztis, lenk. krzywonos ptak Di 118; **kumpakojis** B 514₂₀, **kumpanosis** B 825₁₅; **lygmale uppe** R II 179; **melinakis**, melinu akiu Di 207; **melinakis**, **melinake** R II 77, Mi II 101; **melinakaklj** acc. sing. DP 248₄₁; **mėlinkojis** B 267₃₉, **melinkojis**, **melinkoje** Mi II 101; **plačianosis** Di 194; **platlantis**, **platlante** R II 84, Mi II 110; **platkojis**, **platkoje** R II 84, Mi II 110; **platkojis** B 514₁₆; **platlapis**, **platlape** R II 84, Mi II 110; **platinosis** **platinose** R 84, Mi II 110; **platinosys** B 289₂₄, **plikkgalwis** B 812₂₅, plg. **plikgalvis** DLKŽ 597; **plon-**

liežuvis vok. ein Schmeichler, der zum Maul redet Ost 128 (jau beveik sudaiktavardėjęs); **rettadantis**, **rettadante** Mi II 550, **retdantis** Mi 143; **rudgalwis** B 812₂₃; **rudkake** B 664₉, **sauswiddurys** medis Mi I 234, **sauswiddurys**, **sauswidduro** Mi I 72; **storakkis** Mi I 255; **storžandis** B 968₂₁, **žwayrakis** Di 207; b) vidinę žmogaus būdo savybę, ypatybę: Iudoszius... mistrą sawą tokį **geranori** perdawe DP 155₂₄; norint... yra **geranoriu**... musu DP 191₄₉; **gieranoris** lenk. chętny, lot. benevolus Di 25, **ketsprandis** B 40, **kėtsprandis** B 638₄₃, **kėtsprandis**, **džio**, St I 840, **kietsprądziej** nom. pl. Ch 200 išn.; **kietsprandis** vok. ein Halzstarriger Do 296, Ha 50, **kietsprandys**, **kietsprande** R I 60, plg. **kietasprandis** DLZK 339; **kietnasrys**, **rė** vok. hart-mäulig R II 191, Mi II 254, tawe sudisių **piktanori** tarne DP 381₁₉; **piktažodis** lenk. zlorzecziwy, lot. maledictus Di 453. Šio pogrupio būdvardžiai **kietsprandis**, **kietnasrys** vartojami perkeltine reikšme. Dariniai **geranoris**, **piktanoris** panašūs į sudurtinius būdvardžius su antruoju veiksmožodiniu sandu, bet vis dėlto skiriasi nuo tokių būdvardžių, kaip **trumpakalbis**, plg. žemiau; c) daikto ypatybę, susijusią su laiko trukme: **ilgavmžis** „seno amžiaus“ Di 174, lenk. długowieczny, lot. longaevus Di 40; d) žmogaus arba daikto kilmę: **swetimaziemis** lenk. cudzoziemiec, lot. extraneus peregrinus alienigena Di 32, **swetim-szallys**, **io**, lenk. cudzoziemski Di 32 ir pan.

Kadangi daugelis būdvardžių yra sutinkami ir dabartinėje lietuvių kalboje, galima teigti, jog šis sandūros tipas išlaiko savo produktyvumą ir mūsų laikais⁶.

Dariniai iš būdvardžio ir veiksmožodžio

Sis tipas priskiriamas prie produktyvesniųjų XVI—XVIII a. sudurtinių būdvardžių tipų. Būdvardžių reikšmės, tiesa, nėra tokios plačios apimties. Jais daugiau linkstama reikšti: a) vidinę žmogaus savybę: **didgalys** B 607₂; **durnakalbis** lenk. głupiomówny, lot. morologus Di 61; iš piktabilio **gerabilu**... padare DP 84₂₄; ir dawe mums **geradaris** ir mielaszirdus wieszpatis DP 585₄₇, D₁ 70; **graytatikis** lenk. lekkowierny, lot. credulus Di 131; **pigakalbis** lenk. mowny, lot. disertus verbosus Di 157; **piktabilis** DP 84₂₄; kaip ir ansai sunus **pustpelnis** DP 106₂; **vmatikis** Di 131; plg. **graytatikis**, **trumpakalbis**, lenk. krótkomówny, lot. breviloqvens, Di 115; **tusciakalbis** lenk. próznomówny, lot. vaniloqvus Di 290 ir pan.; b) asmens, daikto būklę, ypatybę: **basnirszczias**, **basnirszczia** Mi I 21; **sauswedis** medis Mi I 234; **zemuallis** stogas B 834₄₄, **zemuallis** waisus vok. Lagerobst B 834₄₇; **ziemažis** lenk. křępy, lot. corpulentus D₁ 63, šalia **ziemažiste** D₁ 174; plg. „karvė tokia **žemlūžikė** (=žema, neilgakojė), pieninga bus“ (Stakiai) ir kt.; c) ypatybę, susijusią su laiku: o kaip **naujagimę** (=iai) waykialej giejskite Ch 362₃₆.

Šio tipo darinių pirmieji sandai neturi ryškesnių kalbos dalių požymių, ir kartais sunku griežčiau nustatyti, ar jie yra atsiradę iš būd-

⁶ Plg. A. Valeckienė, min. darb. p. 280. Nemaža dalis šio tipo sudurtinių būdvardžių jau yra sudaiktavardėję.

vardžio, ar iš būdvardinio prieveiksmio. Kur pirmasis sandas aiškiai siejasi su būdvardžiu, tokie dariniai, kaip **geradaris**, žymi asmens ypatybę. Tačiau nurodytuose pavyzdžiuose pirmasis sandas greičiausiai yra prieveiksminis ir pažymi antruoju sandu reiškiamo veiksmo kokybę. Taip pat ne visiškai aiškus ir antrojo sando veiksmožodiškumas, plg. **piktabilis** (iš **byloti**) ir darinius su **-kalbis**. Taigi, **trumpakalbis** yra greičiau ne „trumpos kalbos“, o „trumpai kalbąs“ žmogus.

Sis tipas ypatingu produktyvumu dabartinėje lietuvių kalboje nepasižymi.

Dariniai iš skaitvardžio ir daiktavardžio

Sios rūšies sudurtinių būdvardžių pirmasis sandas yra sudaromas tik iš pirmosios dešimties kiekinių skaitvardžių, ir tai ne visų: daugiausia darinių rasta su skaitvardžiais **vienas** — **keturi**, kiek mažiau su kitais (**penki**, **šeši**, **aštuoni**), o nė vieno su **septyni**, **devyni**, **dešimt**. Be to, keletas darinių yra su skaitvardžiu **šimtas**. Visi skaitvardžiai pirmajame sande yra vienakamieniai, antrojo sando daiktavardžiai, neskaitant retų išimčių, reiškia konkrečias sąvokas.

Pats tipas nagrinėjamojo meto raštuose gana produktyvus. Šios rūšies dariniai reiškia paprastai su skaičiumi susijusią tiek išorinę, tiek vidinę daikto savybę, ypatybę: **asztūnytis** vok. gedreyllicht mit 8, St I 779; **dwiausis** Mi II 574; **dwikojis**, **dwikoje** R I 28, Mi I 56, B 514₁₃; **dwinytas**, **dwinyta** Mi II 575; **dwinuggaris** raitelis B 283, B 78_{par.}; **dwiragis**, **dwirage** R I 28; **dwiragis**, **io** vok. zweyhornrichter Ha 26; **dwiszakas**, **ka** vok. zweyspitzig Mi I 56, **dwiszaknis**; **ketturkampis**, **ketturkampe** Ha 50, **ketturkampis** akmū vok. Quaderstein Mi II 379; **ketturkojis**, **jo** Mi 206, **ketturkojai** zweris NT 220, 222, 260, **ketturkojis**, **ketturkoje** R I 60, **ketturkojis** B 514₁₅; **ketwerianagiu** zveriu gen. pl. Ch 237_{ism.}; **kieturiagalwis** lenk. czworogłowy, lot. quadriceps, cipitis Di 37; **keturiarunkis** Di 37, **keturkoju** žveriu gen. pl. Ch 237₁₂, **kietwerakojei** žveris Ch 206₅₂; **penkkampis**, **penkkampe** R II 152, Mi II 201; **pinkiapunktis** kaulelis Di 33, **szeszskampis**, **szeszskampe** R II 324, Mi II 433; **szesznytis** St I 779; **szimtakis**, **szimtake** R II 212; **šimtametis** lenk. stoletny, lot. centum anos natus Di 352, **szimtmētis**, **szimmete** vok. 100-jährig R II 212; **trigalwis** B 363₁₂, **trigalwis**, **trigalwe** R II 104; **trikampis**, **trikampe** Mi II 135; **trikojis** vok. dreyfüßig R II 104; **trikumpis** lenk. troywęgłasy, lot. trigonus, triangulus Di 372; **trinytas**, **trinyta**, **trinytis**, **trinyte** R II 104, Mi II 131, **trinytis** St I 779; **trinuggaris** žirgs B 283_{par.}, **trynytis**, **czio** vok. drillig; **triszakas**, **o** St I 480, **triszaka**, **os** St I 480, St II 1026; **wienadienis** lenk. jednodzienny, lot. dialis, perdius Di 76; **wienakis**, **wienake** Mi II 146, R II 112, **wienakis** lenk. jednooki, lot. monoculus Di 76; **wienakojis** lenk. jednonogi, lot. monopedes Di 76; **wienaragis** lenk. jednorogi, lot. unicornu Di 76; **wienarunkis** lenk. jednoręki, lot. unimanus D, 46, Di 76; **wienaširdis** lenk. jednomyślny, lot. unanims Di 76; **wienaturtu** acc. sing. VEE 86₂₃; **wienaturczia** 87; **wienmetis**, **czio** vok. einjährig St I 531; **wienragis**, **wien-**

rage R 179, gink mane žveriu **wienragiu** KN 17₂₄; **wienrankis** B 393₁₁; **wienturtis** B 392₁₀, 394₁₆, sunus nes **wienturt's** NG 97.

Dalis šio tipo sudurtinių būdvardžių vartojama perkeltine reikšme ir dabar jau yra sudaiktavardėję, plg. **trikampis**, **trikojis**, **wienturtis**. Tipas produktyvus ir dabartinėje lietuvių kalboje, pvz., DLK žodyne nurodoma per 30 sudurtinių būdvardžių, turinčių pirmajame sande **vien(a)**-

Dariniai iš skaitvardžio ir veiksmažodžio

Ne rečiau sutinkami XVI—XVIII a. raštuose ir sudurtiniai būdvardžiai, sudaryti iš skaitvardžio ir veiksmažodžio. Jų pirmaisiais sandais eina beveik tie patys kiekiniai skaitvardžiai, kaip ir skaitvardžio ir daiktavardžio daftiniuose, o iš veiksmažodžių antruosiuose sanduose tevartojamos dažniausiai **lenkti**, **gimti**, **lipti** lytys. Jau beveik netekęs savo leksinės bei darybinės reikšmės antrasis veiksmažodinis sandas — **gubas**— darosi panašus į priesagą. Kaip ir ką tik minėto tipo dariniai, šios rūšies būdvardžiai reiškia daikto ypatybę, susijusią su daikto dalių skaičiumi. Daugiausia randame pavyzdžių su kiekiniu skaitvardžiu pirmajame sande: **asztūnlinkas** Mgr 61; **dwigubas** R II 162, Mi I 56, **dwingubas**, **dwinguba** Mi II 133, 214; idant ghis man duotu sawa **dwilinka** ola BB 56₂₅, 57_{20,28}, **dwilinkoie** olaie 138₈, 140₂₅, 215₁₉, **dwilinkas**, **dwilinka** R I 28, R II 102, **dwilinkas** Mi I 56, **dwilinka** netruksta B 1013₁₅; **dwilypis**, **dwilype** R I 28, **dwilypis** erelis Mi II 19; **keturalinkas** Mgr 61; **septynlinkas** Mgr 61; **trigubas** Mgr 61, **trilinkas** B 355, 362; **trilinkas**, **trilinka** R II 103, kur mes ana **trylinką** Aleliuja... atkartosime giedodami MK 53₅; afierawojo **wienagimdi** sawo Ch 350₅₀, kad sunu sawo **wienagimi** atsiunte PS I 101₂₂, **wienagimi** acc. sing. Sum 127, **wienagimio** gen. sing. EPL 15, jog dievas **wien-gimdi** sunu sawo nusiunte and swiela Ch 374₂₇, **wien-gimdzia** sunaus gen. sing. Ch 151₆₀; **wienlinkas**, **wienlinka** R II 112, Mi II 147, tad butų pati **wienstipis** atlikęs DP 487₄, **wienstypis**, **wienstypis**, **pe** R II 113, Mi II 148 ir kt.

Visai reti atvejai su kelintiniu skaitvardžiu pirmajame sande: pagimde sunu **pirmagimi** DP 37₄₄, nūg nūdemes **pirmagimes**... apsaugot tēikęs DP 393₁₂, **pirmagimis** lenk. pierworodny, lot. primogenitus Di 248, **pirmagimis** PS II 131₁₈, Ch 6₃₆ (išnašoje — **pirmagimde**), ir pagimde sunu sawo **pirmagimdi** Sum 16, jr pagimde **pirmgimdi** sunu Ch 98₅₇, kad butu **pirmgimdziu** terp daug brolu Ch 246₅, kursej ira... **pirmgimdis** isz numirusiu Ch 380₁₈, idand zudytoghis **pirmgimdziu** nesilitetu ju Ch 351₁₃, surynkimop **pirmgimdziu** Ch 352₆₀ ir kt. Cia pavartotas tik vienas kelintinis skaitvardis **pirmas**, o taip pat viena veiksmažodžio **gimti**, **gimdyti** šaknis antrajame sande. Kiek skirtingesnės darybos yra sudurtinis būdvardis iš kelintinio skaitvardžio **pirmas** ir reikiamybės dalyvio: psalmas Dovid, **pirmgiedotins** ant aschtūniu strunu BB VI 10₁, **pirmgiedotis** BB VI 8₂₄.

Dabartinėje lietuvių kalboje šis tipas nėra ypatingai produktyvus, o sudurtiniai būdvardžiai su kelintiniu skaitvardžiu pirmajame sande

linkę sudaiktavardėti, plg. **antragimis**, -ė „antras gimęs vaikas“, **antralakai** „antros rūšies grūdai vėtant“, **pirmašokis ryt.** „pirmo košimo, geriausias alus, pirmalakas“ ir kt.

Dariniai iš daiktavardžio ir veiksmazodžio

XVI—XVIII a. raštuose, kaip ir dabartinėje lietuvių kalboje, sudurtiniai būdvardžiai iš daiktavardžių ir veiksmazodžių sutinkami gana gausiai. Tiek pirmieji daiktavardiniai, tiek antrieji veiksmazodiniai jų sandai gana įvairūs savo leksinėmis reikšmėmis, todėl jų dariniai reiškia: a) daikto ypatybę, susijusią su tikslu arba paskyrimu, tinkamumu kam nors: **aludaris** katilas Mi I 43, vok. Braukessel, kubbilis **alludaris** Mi II 109; **akmuo giežatiraukis** Di 140; **Wanagas kizkiaimis**, **akmuo stiklaskielis** Di 82; **szēnwežis** vežimas Mi I 43; b) vidinę žmogaus ypatybę: **balsamaynis** Di 159; **galwūdzieys** instr. pl. Ch 200₆; **gyrpelnus, naus**, vok. ruhmsichtig St II 343, saldus medi... **gialbek Diewagarbius...** Zmones PM 49; **newiltawilis** D₁ 94 „neklaidingas, nemelagis“; **niekakalbis** D₁ 123; **ziday...** **buwo turtogiejdzieys...** (lenk. byli łakomemi) PS II 143₁₁; juos pikti žmones **weydamayniay...** Sum 214; **wiltawilis** lenk. obłudny, lot. vaser, callidus, simulatus, hypocriticus D₁ 101, **wiltawilis** lenk. chytry, lot. callidus D₁ 28, **wiltawiliay** nōm. pl. Sum 38; c) ypatybę, susijusią su laiku: **werszis žiemmittys** Mi I 326 ir kt.

Dariniai iš dviejų būdvardžių

Pagal sandų reikšminę sąsają galėtume spręsti, kad pirmasis sandas šiuose dariniuose yra greičiau prieveiksmiškai vartojamas, tad **baltmargis** čia reiškia „baltai margas“, o ne „baltas margas“ (determinatyvinis, o ne kopuliatyvinis santykis). Šis tipas sudaro nedidelę sudurtinių būdvardžių dalį. Iš rastų nagrinėjamojo laikotarpio pavyzdžių galima spręsti, jog šie būdvardžiai reiškia beveik išimtinai spalvą: **baltmargis** Di 11; **baltaskaystis** Di 11 (ir: **baltaswidis** lenk. bialo iasny, lot. candidus niveus); **jodbėris** arklis lenk. ciemno kary koń Ch 420₈, **jodberis, jodbere** R II 83, **jodberis** vok. braunschwarz Mi II 109; **raudonberis, raudonbere** vok. castanienbraun R II 83, Mi II 109; **raudonschirmis** Mi II 394, **raudonszirmis** vok. rothschimmel R II 295; **rudszirmis** B 1023, **rudszirmis, rudszirme** R II 295 ir kt.

Reikšmės atžvilgiu išimtį tesudaro K. Sirvydo žodyne lenkų kalbos žodžio **letnie ciepło** (lot. teppor, oris) vertimas **mažasiltis** Di 123, plg. **wasarašiltis** (ten pat).

Aptariamojo tipo sudurtiniai būdvardžiai nėra dažnai sutinkami ir dabartinėje lietuvių kalboje. E. Grinaveckienė pažymi, kad sudurtiniai **juodmargis**, -ė tipo būdvardžiai Mituvos upyno tarmėje retoki⁷.

⁷ Žr. E. Grinaveckienė, Mituvos upyno tarmės sudurtinių žodžių daryba.— LTSR MA Darbai, SA, t. 1(10), Vilnius, 1961, p. 132. Plg. taip pat panašią padėtį aukštaičių rytiečių tarmėje, žr. J. Kardelytė, Linkmenų tarmė, kand. disertacija (rankraštis), 1961, p. 114.

Dariniai iš dviejų daiktavardžių

Šis tipas nėra per daug produktyvus. Sutinkami pavyzdžiai paprastai reiškia: a) žmogaus, gyvulio išvaizdos, išorinį panašumą: **bredplaukis** arklys Mi I 32, **bredplaukis** B 973₁₆; **oszkakois** lenk. kozionogi, lot. capripes, pedis Di 110; **szeiwakojis** B 211₄, **szupeldantis**, **szupeldante** R II 84, Mi II 110; b) daikto ypatybę, priklausančią nuo medžiagos, iš kurios pagaminta daikto dalis: **bredkraunis** peilis R I 17, Mi I 32, Mi II 153, **bred-kraunis** St I 554.

Sio tipo būdvardžiai dabartinėje lietuvių kalboje sutinkami palyginti retai.

Dariniai iš veiksmažodžio ir daiktavardžio

Zinome, kad sudurtinių daiktavardžių pirmajame sande veiksmažodis sutinkamas gana retai⁹. Kiek dažniau veiksmažodinę lytį galime pastebėti sudurtinių būdvardžių pirmajame sande. Sio tipo būdvardžiai reiškia išorinę ypatybę, nusako formą, išvaizdą: **apželkojis** vok. Federfüssig St I 639, **apželtkoje** B 664₁₃; **iszbutburnis** (=išpūtburnis?) B 968₂₁; **maynawkorbis** lenk. mieniący farbę, lot. versicolor, oris Di 148; **nułaystastrenis** Di 101; **paputžande** wiszta, vok. ein daunbachsche Henne R I 100, Mi I 338, **paputžandis** B 347₂₁, St I 451 ir kt.

Pirmasis sandas šios rūšies dariniuose savo forma ir reikšme aiškiau išsiskiria kaip dalyvinis, plg. neveikiamosios rūšies būtojo laiko dalyvį žodyje **nułaystastrenis** „nuleistomis strėnomis“. Tačiau tas dalyvinis pirmasis sandas kartais yra greičiau apčiuopiamas iš reikšmės, negu iš formos, plg. **apželtkojis** „apžėlusiomis kojomis“, **paputžande** „(iš)pūstais, (pa)pūstais žandais“. Aiškiai veiksmažodinis pirmasis sandas yra bene vieninteliame mūsų rastame pavyzdyje su **maina-**, plg. kitus veiksmažodžius sudaiktavardėjusiuose dariniuose **drebarankis**, **-ė**, **varvanosis**, **-ė**. Tiek nagrinėjamojo laikotarpio raštuose, tiek ir dabartinėje lietuvių kalboje šis tipas priskirtinas prie mažiau produktyvių.

Dariniai išrieveiksmio ir veiksmažodžio

Tai vienas retesnių nagrinėjamojo laikotarpio sudurtinių būdvardžių tipų. Pirmajame sande dažniausiai sutinkamosrieveiksmio **pusiau** sutrumpėjusios lytys **pusia-** arba **pus-**, kurios apsprendžia antrojo sando veiksmažodį. Iš retesnių darybos atvejų paminėtini du sudurtiniai būdvardžiai: 1674 m. evangelijų **didžieyturisis** EPL 86 ir K. Sirvydo „Dictionarium trium linguarum“ **giwaygimdžius** lenk. żyworodny, lot. viviparus Di 464. (Lietuvių kalbos žodynas, t. III, p. 361, Vilnius, 1956, vietoj **gyvagimis**, **-ė** nurodo **gyvavedys**, **-ė**). Šios darybos būdvardžiai reiškia asmens, daikto, atliekamo veiksmo ypatybės nepilnumą, asmens, daikto, esančio tam tikroje būsenoje, ypatybės neišbaigtumą, įpusėjimą: kurie ij (=ji)... **pusiamiri** palikią Sum 192; **pusmirkis**, **pusmirke** R II 188, Mi II 250, **puskeppis** B 623₂₂, **puskeptas**, **puskepta** Mi II 280;

⁹ Zr. K. Būga, Apie lietuvių asmens vardus. — Rinktiniai raštai, t. I, Vilnius, 1958, p. 222.

pusdukis, pusduke Mi II 20; **puswirris** B 623₂₁, ir kt. Antruoju sandu šalia veiksmazodžio kartais eina ir neveikiamosios rūšies dalyvio formos, plg. **keptas, kepta**. Tačiau savo reikšme toks antrasis sandas nesiskiria, nes dauguma šio tipo darinių suvokiama iš antrojo sando „dalyviškai“: **pusviris** reiškia „pusiau, nevisiškai išviręs“.

Sutinkami šio tipo būdvardžiai ir surieveksmiu **daug** pirmajame sande: **dauggalys** B 606₄₆, **daugkalbis** lenk. wielomówny, lot. multiloquens Di 397, plg. dėl to wieszpats regiedams ii **daugkalbi**, prisakidawo idāt tiletu PS II 73₂₃; yra bežadis ant giaro, **daugkalbis** vnt pikto PS II 74₆ ir kt. Čia pirmasis sandas apsprendžia antruoju sandu reiškiamo veiksmo laipsnį, kiekį: **daugkalbis** reiškia „daug kalbantis“. Taigi šie sudurtiniai būdvardžiai nusako ypatybę, kylančią iš asmens atliekamo veiksmo.

Dariniai išrieveksmio ir būdvardžio

Tai neproduktyvus tipas. Pirmuoju sandu tesutinkamas tik vienas sutrumpėjęsrieveksmis **pus-**, antruoju — būdvardžiai **girtas, gyvas, nuogas**. Kaip ir minėtieji dariniai išrieveksmio ir veiksmazodžio, šie sudurtiniai determinatyviniai būdvardžiai reiškia iš antro būdvardinio sando kylančios ypatybės neišbaigtumą: **pusgirtis, te** R II 357; **pusgywas** B 623₂₆, tarp latrų, kurie... **pusgiwį** paliko DP 393₄₄; **pusgywis** Ha 108, **pusgywis, pusgywe** R II 188, Mi II 250, **pusgywis, wjo** St I 836, **pusnuogis, ge** vok. halbnackend Mi I 182, **pusnuogis** Do 28. Dabartinėje lietuvių kalboje šio tipo darinių gerokai daugiau.

Sudurtinių būdvardžių, sudarytų išrieveksmio ir veiksmazodžio,rieveksmio ir būdvardžio, pirmasis sandas **pus-** jau netenka ryškesnės savarankiškos leksinės reikšmės ir pagal savo funkciją (žymėti ypatybės nepilnumą, neišbaigtumą) darosi panašus į priešdėlius. Dėl to lyti **pus-** galėtume laikyti prefiksoidu⁹.

Dariniai išjvardžio ir daiktavardžio

Nagrinėjamojo meto lietuviškuose raštuose šis darybos tipas neproduktyvus. Iš pavyzdžių matome, kad pirmaisiais sandais eina ne visų rūšių jvardžiai, o tik pažymimieji, parodomieji, santykiniai, savybiniai: **abirankis** B 867₃₀, 1001₅, **abirunkis**, lenk. oboręczny, lot. ambidexter D₁ 102; **abiszalis** D₁, 101, lenk. obojętny, lot. anceps, itis Di 200, **kasdienis** Di 31, **kasdieninis** B 799₄₅; **Sawawalis** giwenimas mūsų be baimes Diewo DP 146₇; **wissadienis** D₁ 188, tinay pradest but naminiku ir **wisadieniu** giwentoiu PS II 72₅.

Pagal sintaksinę sandų priklausomybę šio tipo sudurtiniai būdvardžiai nėra vienodi: šalia determinatyvinių **abirankis, abiszalis, wisadienis**, kurių pirmasis sandas apsprendžia, sukonkretina antrąjį sandą, randame ir hipostazinių darinių. Pastarieji yra paprasčiausiai suaugę į vieną žodį, plg. kas **diena, kas diena** — **kasdienis**.

⁹ Apie sudurtinių daiktavardžių prefiksoidus žr. V. Urbutis, min. straipsnis, p. 74.

Kiti būdvardžių sandūros tipai

XVI—XVIII a. lietuviškuose raštuose vos po vieną kitą pavyzdį terandame sudurtinių būdvardžių, sudarytų iš kitų kalbos dalių, kiek kitaip jas derinant: iš įvardžio ir veiksmažodžio (**sawaredis** lenk. *swowolny*, lot. *temerarius* D₁ 177, **sawredus** „klastos pilnas, kytrus“, vok. *tückisch* Mi II 478), iš skaitvardžio ir būdvardžio (ape **pirmamžiniai** užgimima DP 42₃₁), iš prieveiksmio ir daiktavardžio (**daugakiey** nom. pl. PS I 81₁₆, **pusamžis** B 972₄₂, Mi II 22), iš dviejų skaitvardžių (**triiwnas**, a, vok. *dreyeinig*, **triiwnas**, o St I 480, plg. skaitvardinį būdvardį **pinktaszimtinis** lot. *quingentesimus* Di 246, *szesztadeszimtinis* vok. 60-jährig Mgr 62). Pastarieji dariniai dabartinėje lietuvių kalboje taip pat labai retai sutinkami, o kai kurie iš jų dėl savo darybos (**sawredus**, **pirmažinasis**, **triiwnas**) ir visiškai nevartojami.

Tuo būdu pagal atskirų tipų vartojimo dažnumą galime spręsti, kad produktyviausi XVI—XVIII a. lietuviškų raštų sudurtinių būdvardžių tipai yra sudaryti iš būdvardžio ir daiktavardžio (**baltnugaris**), iš būdvardžio ir veiksmažodžio (**geradaris**), iš skaitvardžio ir daiktavardžio (**dwi-ausis**). Šie tipai pasižymi produktyvumu taip pat ir dabartinėje lietuvių kalboje. Likusieji 12 sudurtinių būdvardžių tipų yra kur kas rečiau sutinkami tiek nagrinėjamojo laikotarpio lietuvių literatūrinėje kalboje, tiek, apytikriai sprendžiant, ir dabartinėje lietuvių kalboje.

Apžvelgę įvairias kalbos dalis, einančias sudurtinių būdvardžių pirmuoju ir antruoju sandais, galime pasiaiškinti šį klausimą kiek smulčiau. Matėme, kad nagrinėjamojo laikotarpio raštuose randamas gana ribotas sandūros tipų skaičius. Taip yra dėl to, kad vienos ar kitos kalbos dalies pavartojimas sudurtiniam būdvardžiui sudaryti yra dėsningas reiškinys. Kaip ir kituose žodžių darybos būduose, taip ir sandūroje pasireiškia analogija¹⁰. Bet kurios naujovės arba nukrypimai nuo įsigalėjusio darybos modelio ir sudaro mažai produktyvių arba visiškai neproduktyvių sudurtinių būdvardžių tipus. Šie tipai, pavyzdžiui, dariniai iš dviejų skaitvardžių arba kitos retai sutinkamos kalbos dalių kombinacijos, esmingesnių to meto būdvardžių sandūros polinkių neparodo. Jos greičiau gali tik paaiškinti kai kuriuos žodžių vertimo iš lenkų, lotynų, vokiečių kalbų į lietuvių kalbą atvejus, kūrybiško leksikos augimo, turtinimo būdų ieškojimo atvejus. Tą patį, be abejo, galėtume pasakyti ir apie dabartinės lietuvių kalbos sudurtinių būdvardžių tipus. Dėl viso to mums atrodo kiek neatsargu teigti, kad pirmuoju sudurtinių būdvardžių

¹⁰ Čia neturima tikslo kalbėti apie pačius seniausius lietuvių kalbos sudurtinius žodžius, daugiau ar mažiau išlaikiusius indoeuropiečių kalbų kompozitams bendrą darybos bruožą, tačiau viena aišku, kad XVI—XVIII a. anaipol nėra lietuvių kalbos sudurtinių žodžių susidarymo pradžia. Kai bus nustatyti seniausieji lietuvių (ir baltų) kalbų sudurtinių žodžių darybos dėsningumai, lengviau galėsime atsekti ir analogijos veikimą, pvz., kad ir vertindami naujai susidarantčius sudurtinius žodžius.

sandu „gali eiti visos (pabraukta mūsų. — V. D.) kalbos dalys (dažniausiai eina būdvardis)“¹¹. Kiek galima spręsti iš XVI—XVIII a. raštų, pirmaisiais sudurtinių būdvardžių sandais niekada neina tokios kalbos dalys, neturinčios savarankiškos leksinės reikšmės, kaip jungtukas, jaustukas, išiktukas, prielinksnis. Pastarasis, ir tai tik naujybinis, sutinkamas vėlesnių laikų sudurtiniuose daiktavardžiuose, plg. aplinkraštis, tarpustotė ir kt. Minėta nuomonė gali atsirasti tada, kai per daug plačiai suprantama sudurtinio būdvardžio darybos apimtis ir kai čia priskiriami visai nederantys, mūsų supratimu, priešdėlėti būdvardžiai, pvz., besėklės grūšios, beviduris jurginas.

Taip pat reikia paaiškinti nagrinėjamojo laikotarpio medžiaga ir pačią dažnumo sąvoką. Iš mūsų išskiriamų 15 tipų būdvardis pirmajame sande sutinkamas trijuose tipuose. Tiesa, palyginus su daiktavardžiu pirmajame sande (sutinkamas dviejuose tipuose), tokia nuomonė atrodytų ir teisinga. Tačiau pirmojo būdvardinio ar kitokio sando vartojimo dažnumą nulemia ne tik jo buvimas atskiruose tipuose (pvz., mūsų šaltiniuose skaitvardis eina net penkių darybos tipų pirmuoju sandu), o paties sandūros tipo, vadinasi, abiejų sandų darinio produktyvumas. O tai yra du visiškai skirtingi dalykai. Taigi, tik dėl to, kad būdvardis eina pačių produktyviausių XVI—XVIII a. sudurtinių būdvardžių tipų (iš būdvardžio ir daiktavardžio, iš būdvardžio ir veiksmažodžio sudarytų darinių) pirmuosiuose sanduose, jis praktiškai pirmame sande dažniausiai ir sutinkamas.

Labai svarbu teisingai aptarti XVI—XVIII a. lietuviškų raštų sudurtinius būdvardžius ir kaip to meto lietuvių kalbos leksikos praturtėjimo būdą, palyginant produktyvumo atžvilgiu su kitais. Naujiems žodžiams sudaryti sandūros būdas to meto raštuose, kaip matėme, gana dažnai vartojamas. Jo šaknys glūdi to meto gyvosios lietuvių liaudies kalbos darybos priemonių sistemos prigimtyje. Tais laikais, turint galvoje versutinę įvairaus turinio, pirmiausia religinę, literatūrą, neretai sudurtinis žodis buvo viena iš geriausių priemonių originalo žodžio specifikai išreikšti. Tuo pačiu pastebime, kad K. Širvydo, F. Hako, P. Ruigio ir kituose leksikografijos darbuose šalia iki mūsų laikų išlikusių sudurtinių žodžių atsirado ir tam tikras kiekis knyginių sudurtinių žodžių. Jie dėl savo specifinės religinės reikšmės ir dėl perdėm kalkiškos darybos neprigijo dabartinėje lietuvių kalboje. Antra vertus, kai kurių vienodos darybos žodžių atsiradimo nagrinėjamojo laikotarpio raštuose negalime aiškinti mechanišku nusižiūrėjimu į kitas kalbas: juk žodžių sandūra yra, kad ir nevienodai produktyvus, tačiau daugelyje indoeuropiečių kalbų sutinkamas darybos būdas. Ypač atsargiai reikia spręsti kalkiško vertimo klausimą su žodžiais, reiškiančiais visoms tautoms bendrus daiktų, asmenų savybių, ypatybių, kokybių ir panašius pavadinimus, plg. liet. **juodaakis**, latv. **melnacains**, rus. **черноокий**, brus. **черновокы**, ukr.

¹¹ Zr. A. Valčekienė, min. darbo p. 279. Plg. taip pat E. Grinaveckienė, min. straipsnis, p. 132: „Pirmuoju ir antruoju sudurtinių žodžių sandu gali, paprastai, eiti visos kaltomos (pabraukta mūsų. — V. D.) kalbos dalys“.

чорнооки, lenk. **czarnooki**, angl. **black-eyed** ir kt. Tai svarbu pabrėžti, atsimenant, kad būdvardžių sandūra nėra koks minėto laikotarpio lietuvių raštijos kalbos specifinis žodžių darybos polinkis, o greičiau nuoseklus šio lietuvių kalbos žodžių darybos būdo tęsinys, paveldėtas iš giliausios senovės. Tai įrodo mums nerašytinio lietuvių kalbos istorijos laikotarpio sudurtinių žodžių, išlikusių mūsų sudurtiniuose asmenvardžiuose ir vietovardžiuose, ryšys su analogiškais dariniais giminiškose kalbose. Iš struktūrinių tipų apžvalgos matėme, kad ir dabartinės lietuvių kalbos sudurtiniai būdvardžiai nedaug pasikeitę, palyginus su XVI—XVIII a. lietuviškų raštų kompozitais. Todėl galima teigti, kad specifinį nagrinėjamojo laikotarpio ir dabartinės lietuvių kalbos sudurtinių būdvardžių darybos skirtumą sudaro ne esminiai jų struktūros ir semantikos pakitimai, o tik neypatingai ryškūs kiekybiniai įvairių kalbos dalių pavartojimo būdvardžių sandams sudaryti pakitimai, atsiliepiantys sandūros tipų produktyvumui. Vadinas, XVI—XVIII a. lietuvių literatūrinės kalbos būdvardžių sandūra nebuvo kuo ypatingai išsiskiriantis žodžių darybos būdas, dar daugiau — jis nebuvo pasiekęs ypatingo aktyvumo. Stebėdami tolesnį žodžių sandūros vartojimą leksikai turtinti, matome, kad lietuvių kalboje žodžių sandūra tiek būdvardžiuose, tiek daiktavardžiuose žymiai suaktyvėjo tik intensyvaus lietuvių nacionalinės kalbos kūrimosi ir norminimo metais, t. y. XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje. Analogiškas reiškinys pastebimas ir rusų kalbos istorijoje¹². Kaip ir daugelyje kitų kalbų, sudurtinių žodžių darybos aktyvėjimas, jos tipų produktyvumo augimas lietuvių kalboje tebėra akivaizdus ir mūsų dienų reiškinys. Naujoms, kartais itin sudėtingoms, dvilypėms sąvokoms, atsirandančioms tarybinės santvarkos sąlygomis, išreikšti žodžių sandūra yra vienas tinkamiausių būdų. Sudurtiniai žodžiai, susidarantieji iš jau esančių, vartojamų kalboje šaknų, tuo pačiu praturtina kalbos žodynę sudėję naujais žodžiais. Tai ypač suprantama, neišleidžiant iš akių fakto, kad šiais laikais lietuvių kalbos leksika praturtėja prasminiais vertiniais (kalkėmis) iš kitų kalbų, kuriose, kaip, pavyzdžiui, rusų, sandūra daug produktyvesnis žodžių darybos būdas.

Kartu būtina paminėti, kad sudurtiniai būdvardžiai, užimdami gana reikšmingą vietą lietuvių literatūrinės kalbos senojo laikotarpio žodžių darybos bendroje sistemoje, yra taip pat ir neatskiriama XVI—XVIII a. lietuviškų raštų leksikos dalis. Kad ir pačiais bendriausiais bruožais charakterizuodami, turime pabrėžti, jog jie daugeliu atvejų atspindi ir to meto gyvosios lietuvių kalbos žodyno sluoksnius. Tai būdvardžiai, reiškiantys gamtos, aplinkos daiktų, reiškinių savybes ir ypatybes. Jie, dažniausiai neversti iš kitų kalbų, be mažų išimčių išliko ir dabartinėje lietuvių kalboje (plačiau žr. būdvardžių tipų reikšmės charakteristikas). Kita nagrinėjamojo laikotarpio sudurtinių būdvardžių dalis savo turiniu priklauso nuo raštų pobūdžio. Tai speciali, religinei literatūrai būdinga

¹² Plg. P. A. Левина, *Словосложение в категории имён прилагательных*. — «Русский язык в школе», 1957, № 1, стр. 20.

leksika. Be to, sudurtiniai būdvardžiai pavartojami ir stilistiniais sumetimais — kaip gera priemonė aiškiam, išraiškingam nagrinėjamojo laikotarpio raštų pažyminiui, epitetui sukurti.

Nagrinėjant XVI—XVIII a. lietuviškų raštų sudurtinių būdvardžių darybą, svarbu pasiaiškinti ir būdvardžių sandų jungimo būdų klausimą. Paprastai nurodoma, kad sudurtinių žodžių (ir būdvardžių) sandai jungiami dvejopai: su jungiamaisiais balsiais arba be jų. Jungiamuosius balsius mūsų nagrinėjamuose šaltiniuose turi maždaug pusė visų sudurtinių būdvardžių. Reikia taip pat pasakyti, kad patys sudurtinių būdvardžių jungiamieji balsiai nėra tokie įvairūs, kaip sudurtinių daiktavardžių¹³. XVI—XVIII a. lietuviškų raštų sudurtinių būdvardžių sandai yra dažniausiai jungiami šiais jungiamaisiais balsiais: **-a-**, **-ia-**, **-i-**, labai retai tepasitaiko būdvardžių su jungiamaisiais balsiais **-o-**, **-u-**.

Jungiamąjį balsį **-a-** paprastai turi sudurtiniai būdvardžiai, kurių pirmuoju sandu eina: a) **būdvardis**, paprastai a-kamienis: **baltamargis** Di 11; **gerabilis** DP 84₂₄, **geranoris** DP 155₂₄; **graytatikis** DP 131; **ilgakojis** R II 237; **ilgaplaukis**; **kraywanosis** Di 119, 194; **kumpanosis** B 825₁₅; **piktažodis** Di 453; **rettadantis**, **rettadante** Mi II 550; **vmatikis** Di 131; b) **daiktavardis**, paprastai a-kamienis ir o-kamienis: akmuo **stiklaskielis** Di 82; **oszkakois** lenk. kozionogi, lot. capripes, pedis Di 110; **szeiwakois** B 211₄; c) **kiekinis** arba **kelintinis skaitvardis**: **pirmagimis** DP 37₄₄; **szimtametis** Di 353; **wienadienis** Di 76; **wienagimis** PS I 101₂₂; **wienaragis** Di 76; d) **veiksmažodis** arba **veiksmažodinė lytis**: **mainakworbis** Di 148; **nulaystastrenis** Di 101 ir kt.

Jungiamąjį balsį **-ia-** turi tie sudurtiniai būdvardžiai, kurių pirmasis dėmuo yra: a) **būdvardis**: **didžiagalvis** Di 60; **didžiaturtis** Di 340; **gausiakalbis** Di 111, **tusčiakalbis** Di 290; b) **daiktavardis**: akmuo **giefažiatraukis** Di 140; **medžiawilninis** lenk. bawelniany, lot. xylinus Di 17; c) **skaitvardis**: **ketwerianagiu zveriu** gen. pl. Ch 237_{15a}; **kieturiarunkis** Di 37; **pinkiapunktis** kaulelis Di 83. Galima pridurti, kad retkarčiais jungiamąjį balsį **-ia-** turi ir sudurtiniai būdvardžiai su **pusia-** pirmajame sande, plg.: **pusiafuntinis** Di 136; **pusiamiri** palikią Sum 192 (šalia išlaikyto pirmojo sando **pusiaunaktinis** Di 271). Dauguma darinių su **pus-** tiek seniau, tiek ir dabartinėje lietuvių kalboje yra be jungiamąjo balsio.

Jungiamąjį balsį **-i-** turi tik tokie mūsų šaltinių sudurtiniai būdvardžiai, kurių pirmasis sandas yra: a) **kiekiniai skaitvardžiai** **du**, **trys**, plg. **dwigubas** R II 162; **dwikojis**, **dwikoje** Mi I 56; **dwilinkas** BB 56₂₅, **dwilypis**, **dwilype** R I 28; **dwinyte** Mi II 575; **dwinuggaris** B 283; **trigalwis** R II 103; **trikampis** **trikampe** Mi II 135; **trilinkas**, **trilinka** R II 103; **trinytas**, **trinyte** R II 104; šie jungiamieji balsiai yra greičiausiai skait-

¹³ Zr. autoriaus straipsnį „XVI—XVIII a. lietuviškų raštų sudurtinių daiktavardžių dėmenų jungimo būdai“. — Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai, t. VIII, 1959, p. 59—90.

vardžių linksnių galūnės¹⁴; b) įvardis **abu, abi**, plg. **abirankis** B 876₃₀, **abirunkis** D₁ 102, **abiszalinnis** Di 200.

Kitus jungiamuosius balsius (-o-, -u-) terandame vos viename kitame sudurtiniame žodyje, plg. **wiromoterinis** Di 141; **wissogalingiausias** B 69; **turtogiedžieys** instr. pl. PS II 143₁₁, **aludaris** katilas Mi I 143 ir pan. Šie jungiamieji balsiai nėra plačiai vartojami ir dabartinės lietuvių kalbos sudurtiniuose būdvardžiuose. Be to, kai kurie būdvardžiai (**wiromoterinis**) išlaiko sudurtinio daiktavardžio jungiamąjį balsį, plg. **wiromote**; lenk. **małzonka**, lot. **marita** Di 146.

Žymios dalies nagrinėjamojo laikotarpio sudurtinių būdvardžių sandai jungiami betarpiškai, t. y. be jungiamojo balsio: **baltnugaris** B 957₂₆; **didnosis** B 607₆; **gyrpelnis** N 387; **kietsprandis** Ha 50; **platkojis** B 514₁₆; **pirmgimis** Di 248; **sauwedis** medis Mi I 234; **sawredus** R II 111; **szesz-kampis** R II 324; **senbobinnis** B 75; **wiengimdis** Ch 374₂₇; **wienturtis** B 392 ir kt.

Nagrinėjamojo laikotarpio sudurtinių būdvardžių jungiamasis balsis iškrinta dažniausiai tais atvejais, kur jis nereikalingas dėl fonetinių sumetimų, t. y. nepalengvina tarimo ten, kur neturime priebalsių susibūrimo. Iš kitos pusės, jungiamasis balsis iškrinta, trumpinant visą sudurtinį būdvardį, mažinant jo skiemenų skaičių: **wienaakis** — **wienakis**. Kokių kitų ryškesnių dėsningumų, kuriais remiantis būtų galima paaiškinti betarpišką sudurtinio būdvardžio sandų jungimą, iš nagrinėjamųjų šaltinių medžiagos negalėtume suformuluoti. Mat, pirmieji sudurtinių būdvardžių sandai, sudaryti iš tų pačių kalbos dalių, vienais atvejais turi išlaikytą kamiengalio arba linksnio galūnės balsį (ypač retai dėl analogijos atsiradusį balsį), o kitais atvejais — jo neturi. Tai matyti kad ir iš tų pavyzdžių, kur tas pats sudurtinis būdvardis įvairiuose šaltiniuose turi jungiamąjį balsį, arba ne. Štai Rytų Prūsijos XVIII a. leksikografinės darbuose randame būdvardžius **ketturkojis** R I 60, **ketturkojis** B 514₁₅, **ketturkojis**, jo Mi II 206, o K. Sirvydo žodyne randame **kieturiagalwis**, **kieturiarunkis** Di 37 ir t. t. Panašių svyravimų pastebime net ir to paties autoriaus sudurtinių būdvardžių sandų jungimo būduose, plg. S. B. Chilinskio biblijoje **kietwerakojai** zweris nom. pl. 206₅₂ ir — **keturkoju** zveriu gen. pl. 237₁₂. Šitokia padėtis dažnai apsunkina išaiškinti ir atskirų tipų jungiamojo balsio vartojimo polinkius. Štai paties produktyviausio tipo — darinių iš būdvardžio ir daiktavardžio — 32 žodžiai yra be jungiamojo balsio, o 16 — su jungiamuoju balsiu. Dariniuose iš būdvardžio ir veiksmažodžio, atvirkščiai, — 6 — be jungiamojo balsio, 13 — su jungiamuoju balsiu. Panašiai yra ir dariniuose iš skaitvardžio ir daiktavardžio: 13 — be jungiamojo balsio, 27 — su jungiamuoju balsiu (atvejai su sandais **dvi-**, **tri-**). Tačiau jungiamojo balsio vartojimas ar nevartojimas atskiruose tipuose nepakeičia bendro vaizdo: maždaug pusė

¹⁴ Zr. E. Grinaveckienė, min. straipsnis, p. 134. Vienas kitas atvejas su -y vietoj -i- (trylinka MK 53_s) neduoda pagrindo išskirti savarankišką jungiamąjį balsį, o greičiau yra atsiradęs dėl to meto rašybos nenuoseklumo.

XVI—XVIII a. lietuviškų raštų sudurtinių būdvardžių yra su jungiamaisiais balsiais.

Apskritai paėmus, jungiamojo balsio išlaikymo, išmetimo ar atsiradimo dėsningumai per ilgą laiką yra taip susipynę, kad ne visuomet galima aiškiai pasakyti, kodėl čia jungiamasis balsis yra arba jo nėra. Patys seniausieji lietuvių kalbos sudurtiniai būdvardžiai, reikia manyti, jungiamuosius balsius yra turėję, dalis jų ir dabartinėje lietuvių kalboje tebėra išsilaikę. Naujausi lietuvių kalbos tarmių, ypač aukštaičių rytiečių, tyrinėjimai rodo, kad dauguma sudurtinių žodžių, dažniausiai daiktavardžių, čia vartojama su jungiamaisiais balsiais. Aukštaičių rytiečių, dzūkų sudurtiniai žodžiai su priebalsinio kamieno pirmuoju sandu **šun-**, **vandengau** jungiamąjį balsį, dažniausiai **-a**¹⁵, kaip ir kitų kamienų daiktavardžius pirmajame sande turintieji sudurtiniai žodžiai. Tuo būdu analogijos veikimas čia yra labai ryškus. Sudurtinių būdvardžių jungiamojo balsio iškritimą, be jau minėtų priežasčių, taip pat galėtume paaiškinti kitose tarmėse arba autorių raštuose veikiančia jungiamojo balsio iškritimo analogija. XVI—XVIII a. lietuvių literatūrinėje kalboje šie jungiamojo balsio išlaikymo arba išmetimo dėsningumai nėra galutinai nusistovėję, dar labiau, ir dabartinėje lietuvių kalboje čia gerokai įvairuojama.

*

*

Aptarus būdvardžių sandūros tipus, pravartu paliesti ir dar keletą nagrinėjamojo laikotarpio sudurtinių būdvardžių darybos klausimų. Vienas iš jų yra sudurtinio būdvardžio kamiengalis (galūnės) klausimas. Kaip ir sudurtiniuose daiktavardžiuose, įvairios kalbos dalys, dėl sandūros tapusios sudurtinio būdvardžio sandais, įgauna būdvardžiams savitą galūnę. Toji galūnė yra 1) išlaikyta antrojo sintaksinės grupės žodžio galūnė arba 2) pakitęs kamiengalis. Nagrinėjamojo meto sudurtiniuose būdvardžiuose nepakitęs antrasis sandas išlaikomas labai retai, tada, kai jis yra būdvardinis: **pusgywas** B 623₂₆, (bet ir **pusgywis** Ha 108) arba daiktavardinis: **kraywasnukis** Di 118. Lygiagrečiai matome, kad sudurtiniai būdvardžiai **dwinytas**, **dwinyta** Mi II 575, **trinytas**, **trinyta** R II 104 ir kiti, turintieji antrajame sande daiktavardį **nytis**, sutinkami ir forma **dwinyte** Mi II 575, **trinytis**, **trinyte** Mi II 131¹⁶.

Kitų kamienų, kaip **a-**, **o-**, **i-**, **iu-**, daiktavardžiai antrajame sudurtinių būdvardžių sande keičia savo kamiengalį į **ia-**: **abirankis** B 876₃₀; **baltaodis** Di 11; **didnosis** B 607, **drutgalwis** Mi I 71; **dwikojis** Mi I 56; **ilgavmžis** Di 40; **kasdienis** Di 31; **kraywanosis** Di 119; **platdantis** Mi II 110; **rettadantis** Mi II 550; **trinuggaris** B 283_{par.}; **wienturtė** acc. sing. DP 42₂₅; **žwayrakis** Di 207 ir kt. Veiksmazodžio šaknis, tampanti viso sudurtinio būdvardžio baigiamuoju elementu, dažniausiai turi galūnę **-is**, **-ė**, t. y. visas sudurtinis būdvardis tampa **ia**-kamieniu: **aludaris**

¹⁵ Zr. J. Kardelytė, min. darb., p. 116.

¹⁶ Dėl sudurtinių būdvardžių kamienų analogijos su daiktavardžių kamienais žr. K. Būga, Rinktiniai raštai, t. I, p. 137, 222, 232.

Mi I 43; dwilypis, dwilype R I 78; daugkalbis Di 337; gerabilis DP 84₂₄; pirmagimis PS II 131₁₈; pirmagime DP 393₁₂; pirmagime DK 35, 95; wiengimis DK 12; wiengimmis Mi I 26; tusčiakalbis Di 290, visatikis Di 131, wisaturis PS I 9₁₁ ir kt. Retais atvejais veiksmožodinis antrasis sandas įgauna sudurtiniame būdvardyje galūnę -as, -a: *basnirszczias, basnirszczia* Mi I 21; *dwigubas* R II 162, *dwilinkas, dwilinka* R I 28, R II 102, Mi I 56, *trilinkas* R II 103, *wienlinkas* R II 112, Mi II 147. Tuo būdu galima daryti išvadą, kad, be mažų išimčių, nagrinėjamųjų raštų vyriškos giminės sudurtiniai būdvardžiai yra *ia*-kamieniai, o moteriškos — *ė*-kamieniai.

Dauguma mūsų nagrinėjamųjų raštų sudurtinių būdvardžių susideda iš aukščiau minėtų kalbos dalių dviejų šaknų ir galūnės. Vadinasi, sudurtinio būdvardžio sandais einantys žodžiai savo ruožtu yra grynašakniai, t. y. jų kamieniai sutampa su šaknimis. Tačiau tai nėra anaipol griežtas ir vienintelis XVI—XVIII a. lietuviškų raštų sudurtinių būdvardžių darybos dėsningumas. Randame ir tokių atvejų, kai sudurtinio žodžio vienas arba abudu sandai yra negrynašakniai, t. y. susideda iš šaknies, priešdėlio, priesagų. Taip, pavyzdžiui, galima kalbėti apie priešdėlį sudurtinio būdvardžio pirmajame sande, plg.: *nepraustaburnis, iš-verstrankovis*. Panašūs dariniai be priešdėlio dabartinėje lietuvių kalboje nevartojami, nors pati veiksmožodinė šaknis gali būti ir be neiginio *ne*. Pakeliui galima paminėti, kad žodis *neklaužada* XVII a. raštuose dažnai pavartojamas be priešdėlio, plg. Tarney bukite *klaužadus* (=paklusnūs) wieszpaczians savo pagal kuna Ch 314₆₂ šalia: *prywerst... neklaužadus budrumop Ch 95₅₃*. Būdvardinių priesagų vartojimas yra vienas iš sudurtinių būdvardžių skiriamųjų nuo sudurtinių daiktavardžių bruožų. Pirmajame nagrinėjamojo laikotarpio sudurtinių būdvardžių sande priesagos sutinkamos labai retai. Jos vartojamos žodžiuose, einančiuose „gatavais“ sudurtinių būdvardžių sandais, plg. *garban-otas — garbanotgalvis* B 812₂₂. Priesagų antrajame sande turi apie ketvirtadalį visų XVI—XVIII a. lietuvių literatūrinės kalbos sudurtinių būdvardžių. Pažymėtina, kad jos yra tos pačios, kaip ir šiaip būdvardžių daryboje vartojamos priesagos.

Mūsų turimi pavyzdžiai leidžia išskirti du priesagų vartojimo atvejus. Vienas iš jų yra tada, kai sandūra kartu apima ir priesagos buvimą. Tokių būdvardžių sandūra yra įvykusi kartu su priesagos pavartojimu, plg. *medžialininis* Di 7; *piktašimtinis* Di 246; *Christus brolu* ira musu *pirmagimtinu instr. sing.* PS II 132₂₂; *pirmgimtinis* nusidėjimas Di 248; *senbobinnis* B 75, 76, Mi I 238; *wienmarszkinis, wienmarszkinė* R I 179 ir kt. Jie nėra sudaryti su priesagomis iš jau esančių sudurtinių žodžių — nėra tokių darinių kaip **medžialinis, *penktašimtis, *pirmagimtas, *senboba, *vienmarška*. Antrasis atvejis yra tada, kai turime sudurtinį žodį, dažniausiai sudurtinį daiktavardį, būdvardį, kuris ir gauna būdvardžio priesagą. Taip, pavyzdžiui, būdvardis *pusiaunaktinis* Di 271

yra priesagos **-inis** vedinys iš sudurtinio daiktavardžio **pusiaunaktis**. Tokie yra sudurtiniai priesaginiai būdvardžiai su priesagomis **-ingas, -inga** (**geradeghinga** MT 12₉, **lengwaszirdingas, -ga** Ha 56, **mielaschirdingas** VEE 97₁₆, 98₁₄, **mielaszirdingas, sielwaringas** Di 55, **wienschirdingi** nom. pl. NT 341, **wisgalingas** Mi I 332, B 69 ir kt.), **-inis, -inė** (**abiszalinis** Di 200, **annaszalinis, -ne** R II 215, **medžiawilnininis** Di 7, **szaurwakarinnis** Mi I 272), **-iškas, -iška** (**balwonmeldiszka** daikta acc. sing. MT 397₁₁, **sawnaudiszkas** St I 517, **weidmainiszkas** Mi I 320) ir kt. Kad šie būdvardžiai yra sudaryti iš jau esamų sudurtinių žodžių, rodo ir tai, kad XVI—XVIII a. lietuviškuose raštuose tie patys sudurtiniai būdvardžiai vartojami ir su priesagomis, ir be jų, plg. **diewabaymis** DP 429₂₈, **diewabaymis** Di 17, **diewabaymus** nom. pl. Ch 216₇₂, **wirey** (=vyrai) **diewobaymus** nom. pl. Ch 189₅₀ ir — **diewobaymingu** gen. pl. Ch 211₃, 216₃₁, **diewobaymingas** St I 793; **mielaszirdus** DP 105₃, **užgirdamas** mumus darbus **mielaszirdus** acc. pl. DP 243₄₈, ir — darit iaľmužnas ir **mielaszirdingus** darbus acc. pl. DP 5₂₁; **sawredus** Mi II 478 ir **sawredlywas** vok. tückisch Mi II 478, B 661. Taip būdvardis **mielaszirdus** (t. y. be priesagos) sutinkamas vos porą kartų, o su priesaga **-ingas** — net keliasdešimt kartų, ir įvairių autorių raštuose. Priesaginis jis išlikęs ir iki mūsų laikų. Tuo tarpu **wisagalingas** dabartinėje lietuvių kalboje priesagos neturi¹⁷.

Taigi matėme, kad vienos ar kitos rūšies sudurtiniai būdvardžiai su priesagomis, kaip ir nepriesaginiai sudurtiniai būdvardžiai, priklauso vienam iš 15 struktūrinių tipų. Iš turimų pavyzdžių galima bent apytikriai spręsti, kad priesagas turi dažniausiai nevienodo produktyvumo būdvardžiai, pavyzdžiui, sudaryti iš įvardžio ir daiktavardžio (**kasdieniszkas, abiszalinis**), iš daiktavardžio ir veiksmazodžio (**weidmainiszkas, sielwaringas**), iš būdvardžio ir veiksmazodžio (**swetimažemiszkas**). Dėl nepakankamai ryškaus priesagų vartojimo dėsningumo sudurtiniuose būdvardžiuose nelengva nustatyti, kas yra lietuvių kalbos būdvardžių darboje senesnis reiškinys: priesagėjimo procesas ar būdvardžių sandūra. Greičiau reikėtų manyti, kad, kaip ir kitose kalbose, pavyzdžiui, rusų¹⁸, lietuvių kalbos sudurtiniai būdvardžiai su priesagomis yra nevienodo senumo: vieni jų suaugo į sudurtinius žodžius, jau turėdami priesagas antrajame sande, o kiti — įgavo priesagas, arba formuojantis sudurtiniams būdvardžiams, arba jiems susiformavus.

¹⁷ Pavyzdžiui, vokiečių kalbos kai kurių tipų sudurtiniai būdvardžiai su antruoju daiktavardinio sandu sudaromi tik su priesagomis, dažniausiai **-ig** (**weißhärig**), rečiau **-lich** (**handgreiflich**) ir **-isch** (**kleinstädtisch**), žr. Л. В. Ивашкевич, Сложные прилагательные немецкого языка типа *grauäugig, langlebig*. — Учёные записки ЛГУ им. Жданова, № 223, вып. 31, 1958, стр. 141. Rusų kalboje priesaga paverčia žodžių grupę sudurtiniu žodžiu, plg. Новый год — новогодний.

¹⁸ Žr. К. Б. Воронцова, Из некоторых наблюдений над сложными именами существительными в современном русском языке. — Труды Иркутского государственного университета им. А. Жданова, т. XXVI, вып. I, 1958, стр. 78.

Salia darinių su abiem lietuviškais dėmenimis randame taip pat šiek tiek sudurtinių būdvardžių su vienu nelietuvišku sandu. Iš šių hibridinės darybos sudurtinių būdvardžių paminėtini: a) su pirmuoju nelietuvišku sandu: **balwonmeldiszkas** APM 70₁₆, **durnakalbis** Di 61, **pustpelnis** DP 106₂, **szupeldantis**, **szupeldantė** Mi II 110, plg. lenk. szufla, szufelka, lietuvių kalbos tarmėse **šiūpėlė** „1. platus kastuvas žemei, sniegui kasti, 2. arkliai traukiamas prietaisas dirvos paviršiu lyginti“, plg. rankos kaip šiūpelės, „didelės, negražios“ (Stakiai); **šiūpėliuoti** „lyginti žemę su šiūpėle, šiūpėliu“ ir kt.; b) su antruoju nelietuvišku dėmenimi: **bendrawierey** nom. pl., **didzubis**, **didzube** R II 240, Mi II 321, plg. lenk. zęb, rus. зыб, lietuvių kalbos tarmėse „lūpos, burna“; **geradeghinga** MT 12, plg. lenk. dobrodziej; idant gearadeiste tawa nebutu kaipo primusita, bet **gjarawalna** Ch 337₄₄; turi paweyksla išminties **gierawalnoy** garbey Ch 313₅₉; plg. lenk. dobrowolny; **klystwieriszkas**, **ko**, **klystwieriszka**, **os** St I 6; **klystwieriszki** nom. pl. St I 70, plg. lenk. wiara, rus. вѣра; **maynakworbis** Di 148, lenk. meniący farbę; **pusiafuntinis** Di 136, plg. lenk. funt „svaras“; **sawawalniemus** dat. pl. Sum 65; plg. lenk. swawolny ir kt.

Pasitaiko ir tokių atvejų, kad abu sudurtinio būdvardžio sandai yra nelietuviški, kitaip tariant, nelietuviškas sudurtinis žodis (dažniausiai daiktavardis) tampa sudurtiniu-priesaginiu būdvardžiu: **dabrawalnias** KN 117; plg. lenk. dobrowolny; **jumprowiszkas**, **ka** R II 217, Mi II 290; plg. jumprowa iš vok. Jungfrau „mergelė, nuotaka“; **koznadejyszka** Sum 14; plg. lenk. koznadzieja „pamokslininkas“. Jie į lietuvių kalbą pateko jau suaugę į vieną žodį kitose kalbose. Todėl, skiriant nuo tikrųjų, lietuvių kalboje susidariusių būdvardžių, jie nelaikomi sudurtiniais būdvardžiais. Be to, šie dariniai dabartinėje lietuvių kalboje visiškai nesutinkami: jie pakeisti lietuviškos taisyklingos darybos sudurtiniais būdvardžiais.

Pilnesniam XVI—XVIII a. sudurtinių būdvardžių darybos vaizdui susidaryti reikia paliesti dar porą dalykų. Paprastai nagrinėjamojo meto sudurtiniai būdvardžiai laipsniuojami, taigi yra beveik visada ne-lyginamojo laipsnio. Aukštesniojo laipsnio būdvardis rastas tik vieną kartą — Š. B. Chilinskio vad. Londono biblijos vertime: raginu kurs ey esmi **bendrawiresniu** Ch 366₃. Aukščiausiojo laipsnio lytys po vieną pavyzdį tesutiktos dviejuose šaltiniuose: „Knygoje nobažnystės“ **mielaširdingiausias** KN 91₂₃ ir J. Brodovskio vokiečių — lietuvių kalbų žodyne **mielaszirdingiausiasis** B 188₃₉, **wissogalingiausias** B 69. Minėtų būdvardžių, turinčių aukštesniojo arba aukščiausiojo laipsnio priesagas, antrieji sandai yra būdvardiniai. Kitokios darybos sudurtiniai būdvardžiai, išskyrus cituotus darinius su antruoju būdvardiniu sandu, nėra laipsniuojami. Dabartinėje lietuvių kalboje sudurtinių būdvardžių, išskyrus **mielaširdingas**, **mielaširdingesnis**, **mielaširdingiausias** ir dar vieną kitą, taip pat laipsniuoti nelinkstama.

Truoptį dažniau sutinkami įvardžiutiniai sudurtiniai būdvardžiai: **diewobiantii giwata** DP 464₁₄; **mažtikikšis** NT 227, **mažtikkieji** NT 8₄₁, 24₇; **kiek-dienischkose** maldose loc. sing. NT. 230₁₄; ne kalba nuog wiena grieka **pirmagimtoia**, lenk. pierworodnego PK 246₁₂; **wiengimesis sunus** MT 1₁₇, **wissagalinsis Tiewe** Br P 431₂; karalius **wissagalisis** M 301₅. Įvardžiutinės lytys, kaip matome, vartojamos įvairios darybos sudurtiniuose būdvardžiuose. Sudurtinių įvardžiutinių būdvardžių daugiskaitos vardininkai jau neturi senojo įvardžio **jie**: XVI—XVIII a. lietuviškuose raštuose, kaip ir dabartinėje lietuvių kalboje, vartojama galūnė -ji (mažtikkieji)¹⁹. Dabartinės lietuvių kalbos tarmėse sudurtinių būdvardžių įvardžiutinės formos vartojamos labai retai²⁰.

* * *

Iš viso to, kas straipsnyje pasakyta, galima padaryti šias išvadas:

1. Nagrinėjant XVI—XVIII a. lietuviškų raštų sudurtinius būdvardžius pagal tai, kurios kalbos dalys eina sudurtinių būdvardžių dėmenimis, išskiriama 15 būdvardžių sandūros tipų, nevienodų savo produktyvumu. Dažniausiai sutinkami sudurtiniai būdvardžiai, sudaryti iš būdvardžio ir daiktavardžio (**baltnugaris**), iš būdvardžio ir veiksmoždžio (**geradaris**) ir iš skaitvardžio ir daiktavardžio (**dwiausis**). Likusieji 12 tipų vartojami kur kas rečiau, arba ir visiškai retai.

2. Nagrinėjamųjų šaltinių sudurtinių būdvardžių sandai yra jungiami su jungiamaisiais balsiais arba be jų, t. y. betarpiškai. Dažniausiai vartojami jungiamieji balsiai -a-, -ia-, -i-. Visai mažai sudurtinių būdvardžių turi jungiamuosius balsius -o- ir -u-. Jungiamieji balsiai yra iš esmės išlaikyti ir dabartinėje lietuvių kalboje.

3. Dauguma sudurtinių būdvardžių susideda iš dviejų anksčiau minėtų sandų ir visam būdvardžiui savitos galūnės. Retais atvejais priešdėlį arba priesagą turi pirmasis sudurtinio būdvardžio sandas. Kai kurie sudurtiniai būdvardžiai priesagą yra gavę, kartu suaugant sandams į vieną žodį, plg. **senbobinnis**. Produktyvesnis darybos būdas yra sudurtiniai-priesaginiai būdvardžiai — apie 1/4 visų būdvardžių. Juose priesaga atsiranda tik dėl sandūros: **kietasprandiszkas** (kietas + sprandas > kietasprand(is) + iszkas).

4. Dauguma sudurtinių būdvardžių su vardažodžiais ir veiksmoždžių, turinčių nelietuvišką pirmąjį arba antrąjį sandus (**balwonmeldiszbalsamaynis**) yra ia-kamieniai.

5. Randame tam tikrą kiekį hibridinės darybos sudurtinių būdvardžių, turinčių nelietuvišką pirmąjį arba antrąjį sandus (**balwonmeldiszkas**, **szupeldantis**, **pusiafuntinis**). Šios darybos sudurtiniai būdvardžiai dabartinėje lietuvių kalboje nevartojami.

6. XVI—XVIII a. lietuviškų raštų ir dabartinės lietuvių kalbos sudurtinių būdvardžių palyginimas pagal jų darybinę medžiagą, sandū-

¹⁹ Plačiau žr. Z. Zinkevičius, Lietuvių kalbos įvardžiutinių būdvardžių istorijos bruožai, Vilnius, 1957, p. 24.

²⁰ Žr. A. Valeckienė, min. darb. p. 279.

ros tipus ir jų produktyvumą rodo, kad dabartinėje lietuvių kalboje iš esmės vartojami tie patys struktūriniai-semantiniai sudurtinių būdvardžių tipai.

VVPI
Lietuvių kalbos katedra

[teikta
1961 m. gruodžio 26 d.

SANTRUMPOS

- APM — Apie Popeszischkale missche (prie S. Vaišnorio „Margarita Theologica“), Karaliaucziue, 1600.
- B — Lexicon Germanico-Lithvanicum et Lithvanico-Germanicum... von Iacobo Brodowsky (XVIII a. pradžios (1713—1745) rankraščio pirmoji dalis).
- BB — Biblia talai esti Wissas Schwentas Raschtas Lietuwischkai pergulditas per Janą Bretkuną Lietuvos Pleboną Karaliaucziue (1579—1590 m. rankraščio fotokopija).
- BP — Postilla tatai esti Trumpas ir Prastas Ischguldimas Euangeliu... per Jana Bretkuna Lietuwos Plebona Karaliaucziue... 1591 (I—II dalys).
- Ch — Biblia tatey ira Rasztas Szwetas... pergulditys nog Samuelies Baguslavo CHylinska (Poznań, 1958 m. leidinys).
- D₁ — Dictionarium trium lingvarum... Avctore R. P. Constantino Szyrwid... Tertia editio... Vilnae... M.DC.XLII.
- Di — Dictionarium trium lingvarum..., Avctore R. P. Constantino Szyrwid... Quinta editio. Vilnae... M.DCC.XIII.
- DK — Kathchismus Arba Mokslas kiekvienam Kriksczionii priwalvs... Izgulditas iz Lięzuwio Łankiszko ing Lietuwiszka per Kuniga Mikaloju Dauksza... Wilniue... 1595.
- DLKZ — Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Redakcinė kolegija: prof. J. Balčikonis, prof. K. Korsakas, prof. B. A. Larinas, J. Kabelka, J. Kruopas (atsak. redaktorius), A. Lyberis, K. Ulvydas, Vilnius, 1954.
- Do — Kristijonas Donelaitis, Raštai, Vilnius, 1950.
- DP — 1599 m. M. Daukšos „Postilės“ fotografuotinis (1926 m.) leidimas.
- ED — Ewangėliszkas MALONES=Dawadas... Ketturūse sussikalbėjimūse susazytas... Karalauzjuje... 1768.
- EPL — Ewangelie polskie y litewskie... Vilnae... 1674.
- Ha — Vocabularium Lithuanico-Germanicum et Germanico-Lituanicum... ausgefertigt von F. W. Haack... Halle, 1730.
- KN — Kniga Nobaznistas Krikscioniszkos... Kiedaynise, 1653.
- M — Mažvydas, Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metų... Kaunas, 1922.
- Mgr — Anfangs-grunde einer littauischen Sprach-Lehre... von Christian Gottlieb Mielcke, Königsberg, 1800.
- Mi' — Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch... von Christian Gottlieb Mielcke... Königsberg, 1800.
- MK — Naujos labbay Priwalingos ir duszoms naudingos Maldu knygeles... iszdutos nug M. Danielo Kleinio... Karalauzjuje... Metuse... 1704.
- MT — Margarita Theologica... Zemczuga Theologischka... Lietuwischkai jra perguldita per Simona Waischnora... Karaliaucziue... 1600.
- NT — Naujas Testamentas lietuwiszkas su didziu dabojimū pergulditys... Karalauzjuje... Metu 1701.
- OB — Broma atwerta ing wiecznasti... per Kuniga Mikola Olszewski... 1753, Wilniuy.

- Ost — Neue litauische Grammatik ans Licht gestellt von Gottfried Ostermeyer... Königsberg, 1791.
- PK — 1598 metų Merkelio Petkevičiaus Katechizmas, 2-sis leidimas (fotografuotinis), Kaunas, 1939.
- PM — Pedelis Miros... isz lankiszko ziemaytiszkoz izguldita... Wilniuy... 1757.
- PS — Syrwidz Punktay sakimu (Punkty Kazań) Teil I: 1629. Teil II: 1644... herausgegeben von Dr. Franz Specht, Göttingen, 1920.
- R — Litauisch-Deutsches und Deutsch-Litauisches Lexicon... gesammelt von Philipp Ruhig... Königsberg... 1747.
- St — Clavis Germanico-Lithuana... (Dviejų tomų rankraštis su priedais „Sum Christiani Friederici Stimmeri Salav, 1746“.)
- Sum — Summa arba Trumpas iszguldimas Ewangelių szwentu... Kiedaynise... 1653.
- VEE — Euangelias bei Epistolas... pergulditas ant Lietuwischka Szodzia per Baltramiejū Willenta... Karalauzczui... Metu M.D.LXXIX.
- (Kitos santrumpos — įprastinės. Panaudotą literatūrą žr. išnašose.)

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ТИПЫ СЛОЖЕННЫХ ИМЕН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В ЛИТОВСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ (НА МАТЕРИАЛЕ ПИСЬМЕННОСТИ XVI—XVIII в.в.)

В. ДРОТВИНАС

Резюме

Данная статья представляет собой часть подготавливаемой автором диссертационной работы на тему «Образование сложных слов в литовской письменности XVI—XVIII в.в.». Она посвящается одному из неисследованных ещё вопросов — вопросу о словообразовании сложных имён прилагательных в литовском литературном языке указанного периода.

Из фактического материала исследуемых источников литовского литературного языка XVI—XVIII в.в. путем структурно-семантического анализа можно выделить 15 типов сложных имён прилагательных, отличающихся как по составляющим их частям речи, так и по продуктивности.

В качестве первого компонента сложных имён прилагательных выступают чаще всего имена прилагательные, имена существительные, имена числительные. Вторыми компонентами сложений являются наиболее часто имена существительные, глаголы. Самыми продуктивными структурно-семантическими типами являются сложные имена прилагательные, состоящие из прилагательного и существительного (**baltakojis** — белоногий), из прилагательного и глагола (**geradaris** — добродей), из числительного и существительного (**wien(a)akis** — одноглазый). Перечисленные типы являются также наиболее продуктивными и в современном литовском языке. Выделяется несколько типов малопродуктивных и непродуктивных сложных прилагательных, состоящих из

существительного и глагола (**weid(a)mainis** — лицемерный), из глагола, или глагольной части, и существительного (**apželtkoje** — с обросшими ногами, о птицах), из местоимения и глагола (**sawredus** — коварный, злобный), из числительного с числительным (**triwienas** — один в троице). Последние типы иллюстрируются лишь единичными примерами, они редко или совсем не встречаются и в современном литовском языке.

Компоненты сложных имен прилагательных могут соединяться как при помощи соединительных гласных, так и непосредственно, т. е. без соединительных гласных. Наиболее часто употребляются соединительные гласные **-a-**, **-ia-**, **-i-**. В отдельных случаях встречаются и соединительные **-o-** и **-u-**.

Кроме сложения двух основ выше указанных частей речи, возможны и случаи сложно-аффиксального образования. В одних случаях суффикс употребляется в сложении в момент соединения двух компонентов, в других — (около $\frac{1}{4}$ всех имён прилагательных) — суффикс присоединяется к уже существующему сложному слову.

Обнаружено также некоторое количество сложных имён прилагательных гибридного характера. В таких сложениях первый или второй компонент нелитовского (чаще польского) происхождения (**balwonmeldiskas** — поганский, нехристианский, **szupeldantis** — кто с некрасивыми, грубыми зубами, **pusiafuntinis** — полунунтовый).

Итак, сравнение сложных прилагательных в литовской письменности XVI—XVIII в.в. с аналогичными сложениями в современном литовском языке (насколько это позволяет ещё не полностью собранные и не исследованные специально материалы из литературных источников и литовских говоров). по образовательному сырью, по типам сложения и по их продуктивности приводит к выводу, что в современном литовском языке по существу употребляются те же самые структурно-семантические типы сложных имен прилагательных.
